

**De la umilință la victorie.
Nașterea unui stat, reflectată în opera lui Amos Oz**

Conf. univ. dr. hab. Cătălin NEGOIȚĂ
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați

Abstract: *The literary work of the most famous Israeli writer, Amos Oz, represents an extraordinary inosculation between the fates of the main heroes and the fate of the Israeli society, marked by profound splitting. In his most widely read novels, A Tale of Love and Darkness and My Michael he painted, in vivid or dark colors, an ever-changing world. The first novel mentioned represents a true saga of the Jews who chose Aliah (The Return), leaving an Europe destroyed by war and carrying in their heart the terrible pain of the drama of their own people, the Holocaust. Amos Oz masterfully introduces us to this world marked by many conflicts: the one between expectations and the harsh reality of the Middle East, the one between the left-wing and the right-wing Zionists, between Jews and British proctor power, between Jews and Arabs. The uplifting and dramatic moments are equally described in the pages of the novel: the transition from humility to victory, the sharing of Palestine, the War of Independence and the proclamation of the State of Israel. In "My Michael", the story of the main heroine, Hannah, also overlaps with the story of the becoming of the Jewish state.*

Keywords: *Israel, zionism, Aliah, Palestine, Holocaust*

Cel mai important scriitor israelian contemporan s-a născut la Ierusalim, în anul 1939, părinții săi fiind originari din Polonia (partea lituaniană) și Imperiul Țarist. Deși născut în Palestina, pe atunci, sub mandat britanic, Amos Oz este educat în spiritul valorilor umaniste europene, grație celor doi părinți, dintre care tatăl excela la capitolul „cultură generală”, fiind un împătimit al cărților și al limbilor străine, doar neșansa privându-l pe acesta de un post la o universitate din Ierusalim. Mama, cu studii la Praga, păstra ceva din spiritul pădurii lituaniene, cea plină de întuneric, miracole, fapte supranaturale și întâmplări ciudate, macabre, în unele cazuri.

Din acest punct de vedere, putem afirma că fiecare dintre cei doi părinți și-a pus amprenta asupra personalității micului Amos. Din partea tatălui a moștenit dragostea pentru carte, atât de frumos descrisă pe parcursul romanului *Poveste despre dragoste și întuneric*, în atâtea și atâtea momente, dar simplificată într-o propoziție scurtă: „Vreau să fiu o carte”. De ce? Pentru că mama sa îi spusese, de mai multe ori, că oamenii te trădează, însă cărțile te așteaptă, mereu, să te reapropii de ele. Tot mama i-a dăruit fantezia debordantă care mustește, tipă, în

paginile romanelor sale, fiecare dintre personajele principale posedând o extraordinară viață interioară, ascunsă de privirile și gândurile celorlalți.

După dispariția mamei sale, marcat profund, dorind să rupă cu trecutul, urând chiar cărțile, dar și pe tatăl său, pe care îl considera vinovat de sinuciderea mamei (mama îi spusese, la ultima ieșire în trei, la restaurant, că micul Amos nu trebuie să aibă ca exemplu în viață mariajul părinților săi, care fusese un eșec), se stabilește în kibbutzul Hulda. Este un război cu sine însuși. Vrea să-și demonstreze că poate avea pielea la fel de bronzată ca a celorlalți băieți, că poate fi la fel de voinic, că poate construi fizic, că poate rupe cu un trecut marcat de nostalgii cărora nu le găsește sensul, într-o vreme a marilor schimbări. Era și o revoltă la adresa tatălui său, crescut în valorile drepte, care lua în derâdere sionismul socialist.

Gestul său este, la scară mică, gestul unei societăți care se scutura de umilința discriminării. Care refuza povestea tristă și dramatică a ghetoului, alegând speranța. Hatikvah. O nouă generație, care nu urma cariera părinților, ci opta pentru construirea unei țări. Astfel, fiul rabinului polonez nu se mai pregătea pentru a deveni profesor, ci soldat sau constructor. Dramatica cotitură a poveștii lui Amos este povestea Israelului, care alege un alt drum, mult mai pragmatic, pentru că realitățile îi impun această cale. Este o „o modificare survenită de-a lungul unei singure generații, o răsucire integrală de la tată la fiu, israelianul de astăzi devenind opusul evreului de ieri, copilul devenind inversul propriului părinte” [1].

Amos Oz va voi să-și demonstreze că poate fi un om al pământului, oripilându-și tatăl, care îi va înțelege, cu greu, opțiunea. Dar o va înțelege, în final:

„[...] și-a pus repede un sacou și cravată și m-a condus până la stația de autobuz. Căram împreună sacul de voiaj în care se aflau toate bunurile mele de pe lume, pe străzile Ierusalimului, pustii înainte de venirea zorilor. Pe tot drumul, din tata au țâșnit glume și jocuri de cuvinte. A vorbit despre originile hasidice ale termenului kibbutz, care înseamnă a se strânge laolaltă și paralela interesantă între ideologia kibbutzului și ideea grecească de koinoia (comunitate), de la koinos care înseamnă comun” [2].

Dar Amos Oz devenise, între timp, aproape fără să-și dea seama, CARTE. Asta îl va face să urmeze cursurile Facultății de Filosofie a Universității Ebraice din Ierusalim, după care se va întoarce în kibbutz, unde se va ocupa cu agricultura, dar și cu meseria de profesor, la liceul local.

Începe să publice încă din 1965, la vârsta de 26 de ani, primul volum fiind *Acolo unde urlă șacalii*. Titlul este sugestiv, șacalii urlau, în fiecare noapte, în

jurul kibbutzului, dincolo de gardul de sârmă ghimpată, în întunericul ce nu putea fi spart de becurile chioare, instalate din loc în loc. Peste doar un an apare romanul *Altundeva poate*. În 1967 este înrolat în Tzahal și participă la Războiul de Șase Zile, după care publică cartea care va constitui primul succes internațional, *Soțul meu, Michael*. Experiența războiului va fi determinantă în redactarea romanului.

Din acel moment, la interval de unul, doi ani, apar noi romane: *Până la moarte*, *Atinge apa*, *atinge vântul*, *Muntele Sfatului Rău*, *Sumki*, *Odihnă desăvârșită*, *Cutia neagră*, *Să cunoști o femeie*, *Fima*, *Să nu pronunți: noapte*, *Pantera din subterană*, *Aceeași mare*, *Poveste despre dragoste și întuneric*, *Deodată în adâncul pădurii*, *Rime despre viață și moarte*, *Scene de viață campestră*, *Între prieteni*, *Iuda*.

În paralel, Amos Oz se remarcă și în calitate de eseist, abordând teme diverse din zona culturii și politicii: *Cum să lecuiești un fanatic* ori *Dragi fanatici*. În 2012, publică, împreună cu fiica sa, Fania Oz-Salzberger, eseul *Evreii și cuvintele*. Tradusă în peste 40 de limbi, opera sa a fost răsplătită cu o sumedenie de premii: Premiul Păcii al Editorilor Germani, Premiul „Goethe”, Premiul „Heinrich Heine”, Premiul „Franz Kafka” etc. În mod paradoxal, deși a fost nominalizat pentru Nobelul literaturii, nu a fost declarat câștigător.

Bun orator, posedând un fermecător simț al umorului, care contrasta cu stângăciile tatălui său, la acest capitol, Oz a fost, deopotrivă, iubit pentru toleranța sa. Crescut într-o Palestină plină de tensiuni interetnice, apoi într-un Israel care a trebuit să stea, în permanență, cu arma în mână sau la picior, pentru a riposta atacurilor inamicului, Oz s-a detașat de un anume patriotism obsedant, militând pentru înțelegere și reconciliere. El s-a înrolat în slujba ideii a două state pentru cele două popoare. Amos Oz a comparat, adesea, relațiile dintre israelieni și palestinieni cu o rană plină de puroi, care sângerează și care trebuie vindecată.

Pe 29 decembrie 2018 Amos Oz a trecut în neființă. A fost înmormântat în kibbutzul Hulda, casa lui pentru o lungă perioadă din viață, locul în care puștiul de 14 ani renunța la un nume de familie celebru, prin activitatea unchiului său, Joseph Klausner, alegându-l pe cel de Oz (Curaj), locul în care a scris atâtea cărți și totodată locul în care și-a cunoscut soția, pe Nilly Zuckerman, locul în care i s-au născut copiii.

În cele ce urmează, vom analiza modul în care este reflectată societatea evreiască din Palestina ultimilor ani de mandat britanic, precum și nașterea statului Israel în două dintre operele sale, cele mai cunoscute, de altfel: *Poveste despre dragoste și întuneric* și *Soțul meu, Michael*. În ambele lucrări, acțiunea se petrece în anii tulburi ce au urmat celui de-al Doilea Război Mondial, atunci când lumea, abia dezmeticită de ororile conflictului, descoperea îngrozită drama poporului evreu, condamnat la moarte de către Germania nazistă și o parte dintre sateliții acesteia. Milioanele de victime ale Holocaustului și un sentiment vag de

culpabilitate colectivă, din partea Alianților occidentali, care cunoscuseră fenomenul, chiar dacă nu și amploarea de nedescris a crimei, repuneau pe tapet ideea atribuirii unei patrii pentru evrei.

Vorbim despre ultimii ani ai mandatului britanic în Palestina, despre tensiunile dintre evreii de diferite orientări politice ori religioase, despre disensiunile dintre evreii palestinieni și cei care aleseseră *Aliyah* după terminarea Marii Conflagrații. Oz prezintă acest conflict latent, prin prisma propriului părinte: „La fel cu atâția evrei sioniști din vremea noastră, tata era un pic canaanit. Era jenat de ștetl, cu toate lucrurile din el [...] voia să ne naștem cu toții din nou, ca europeni de neam evreiesc, blonzi, musculoși, arși de soare, în loc de europeni de neam iudaic răsăritean” [3].

Conflictul profund, ireconciliabil era, însă, cel dintre evrei și arabi, dar și cel dintre evrei și puterea mandatară, care exacerba disensiunile între cele două etnii, pe baza vechiului principiu *Divide et impera*. Romanul *Poveste despre dragoste și întuneric* vorbește despre toate acestea, despre partajarea Palestinei, în urma celebrei Rezoluții 181 a Adunării Generale a Organizației Națiunilor Unite, din 29 noiembrie 1947, despre Războiul de Independență al proaspătului stat, care a trebuit să facă față atacului simultan din partea tuturor vecinilor arabi. Poveștile fascinante, trăirile personajelor se subscriu tematicii nesiguranței, a conflictului latent sau dur, tensiunii și fricii.

În același timp, Oz păstrează amintirea Ierusalimului din ultimii ani de mandat britanic, când tensiunile dintre arabi și evrei nu explodaseră. În *Poveste despre dragoste și întuneric*, el ne oferă o superbă descriere a orașului, parcurs pe jos, alături de părinți, dintr-un capăt în altul, pentru a ajunge la celebrul său unchi, scriitor și profesor universitar. Economia lucrării nu ne permite să redăm pasaje ample din această minunată descriere:

„Porneam după prânz, când orașul se închidea în dosul obloanelor ferecate și se cufunda în somnul din după-amiaza de Shabbath. [...] traversam strada Geulah, intram pe străduțele ca un labirint din mizerul cartier ultraortodox, sus pe Ahva. Treceam pe sub sârme cu rufe puse la uscat [...] De pe strada Profeților coboram pe strada Strauss, veșnic scăldată în umbră de bătrânii pini, ce perdeluiau două ziduri [...] străbăteam toată Calea Regele George V, pe lângă splendide magazine, cafenele cu candelabre înalte și prăvălii bogate, toate goale și ferecate de Shabbath [...] Aici, pe Calea Regele George V, nu erau verande dărăpănate, obloane stricate la ferestre, care se cască ca o gură bătrână și știrbă [...] de acolo coboram dealul către colegiul Terra Sancta [...] de la Terra Sancta, o plimbare de douăzeci de minute ne aducea la blocul David cel arcuit, unde se oprea brusc orașul [...] [4].

Un alt moment absolut impresionant este acela în care Adunarea Generală a ONU decide partajarea Palestinei. moment zugrăvit excepțional de Amos Oz:

„Mulțimi de umbre stăteau strânse, laolaltă, în tăcere, la lumina galbenă a felinarului, în curtea noastră, în curțile învecinate, pe balcoane, pe mijlocul străzii, ca o adunare uriașă de stafii. [...] Întreaga mulțime părea să fi fost prefăcută în piatră, în acea tăcere înspăimântătoare a nopții, de parcă nu ar fi fost oameni adevărați, ci sute de siluete întunecate, pictate pe pânza întunericului pâlpâitor. De parcă ar fi murit în picioare. Nu se auzea nicio vorbă, tuse sau pas. Niciun țânțar nu bâzâia. Doar vocea profundă, aspră, a crainicului american, zbiera din radioul dat la maximum și făcea să tremure aerul nopții” [5].

Era momentul în care președintele Adunării, Oswaldo Aranha, dădea citire votului țărilor membre ale ONU, în chestiunea partajării Palestinei într-un stat evreu și unul arab.

„Apoi vocea s-a oprit brusc și o tăcere ca de pe altă lume a coborât și a înghețat întreaga scenă, o tăcere îngrozită, lugubră, o tăcere a sute de oameni care își țin răsuflarea, așa cum n-am mai auzit în viața mea, nici înainte nici de atunci încoace. Apoi vocea profundă, un pic răgușită, s-a întors făcând aerul să tremure, în timp ce totaliza cu o uscăciune aspră, debordând de emoție: treizeci și trei pentru. Treisprezece împotriva. Zece abțineri și o țară absentă de la votare. Rezoluția este aprobată” [6]

Ce a urmat?

„Vocea lui a fost înghițită de un urlat care a izbucnit din radio, revărsându-se din galeriile sălii de la Lake Success și după vreo două clipe de șoc și de neîncredere, de buze desfăcute ca de sete și ochi larg deschiși, strada noastră îndepărtată, de la marginea cartierului Kerem Avraham din nordul Ierusalimului a urlat și ea pe loc, într-un prim strigăt cumplit care și-a croit drum prin întuneric, clădiri și copaci, pătrunzător, nu un strigăt de bucurie [...] poate mai degrabă ca un strigăt de groază și uimire, un strigăt cataclismic, un strigăt care ar fi putut muta stâncile, care-ți îngheța sângele [...] și în clipa următoare țipătul de groază a fost înlocuit de strigătul de bucurie.” [7].

Din perspectiva noastră, *Poveste despre dragoste și întuneric* este, deopotrivă, un roman autobiografic, dar și o epopee. Epopeea unui popor fără țară, care a reușit, exact după momentele în care părea a fi sortit pieirii, să renască miraculos din propria cenușă (și la propriu și la figurat) și să construiască o țară la care milioane de evrei au sperat, dar puțini dintre aceștia și-au închipuit

că visul va deveni realitate. După un război mondial care, la finele sale, a scos la iveală crime imposibil, la prima vedere, a fi atribuite ființei umane, se părea că lumea se va mișca greoi, în căutarea unei păci și a unei liniști de care fusese atât de brutal deposedată. Timpul a demonstrat, însă, că nu e vreme pentru analize profunde, oamenii acțiunii fiind cei care au preluat frâiele istoriei. În doar cinci ani de la terminarea Marii Conflagrații, schimbările petrecute pe scena politică a lumii erau fundamentale. Polarizarea acesteia devenea o realitate, după zdrobirea brutală, de către tancurile sovietice, a fragilelor democrații din Europa Centrală și de Răsărit. Marile puteri coloniale își pierdeau resursele de profit și bogăție, precum și forța de muncă ieftină. Iar jocurile geopolitice se refăceau, în jurul nou createi Organizații a Națiunilor Unite.

Nici Orientul Mijlociu nu scăpase de acest tăvălug, finalul războiului însemnând zguduirea serioasă a intereselor țărilor ce primiseră mandat, din partea Ligii Națiunilor, după Primul Război Mondial, să administreze această regiune, de fapt, să-și mențină interesele politice, strategice și economice în Levant. Fără îndoială că cea mai spectaculoasă mișcare pe tabla de șah a politicii din regiunea Orientului Mijlociu a fost crearea statului Israel, în mai 1948. Însă, dacă pentru publicul larg, de oriunde din lume, această știre a constituit o surpriză, pentru cei care au luptat, în permanență, în vederea realizării acestui ideal, nu a fost decât încununarea unui efort extraordinar, care a reunit, deopotrivă, pe filantropul evreu din New York și pe muncitorul sărac din Varșovia sau Vilnius, pe liderul politic militant ori pe intelectualii care au susținut viu, în interiorul comunității, acest ideal. Cu toții au fost soldați înregimentați în armata ce lupta pentru construirea unui ACASĂ. Pentru o țară în care evreii să nu mai fie discriminați, să nu se mai simtă cetățeni de mână a doua.

Spuneam că toți acești oameni au fost, în sens metaforic, soldați ai națiunii israeliene. Dar unii dintre ei au fost soldați de-a binelea, luptând pentru un ideal măreț, cu o fervoare de multe ori vecină cu fanatismul, de multe ori, mistică. Operele lui Amos Oz, în special, *Poveste despre dragoste și întuneric*, surprind această luptă pentru o patrie și pentru apărarea acestei vechi și noi patrii. Este o poveste adevărată, scrisă cu har, despre renașterea virtuților militare în cadrul unui popor războinic (în Antichitate), despuat, datorită vicisitudinilor istoriei, de orice vocație militară. Este o poveste fascinantă, care vorbește despre un miracol și o voință extraordinară de depășire a limitelor, de multe ori, de depășire a ceea ce numim „posibil”, și poate constitui, deopotrivă, un exemplu demn de urmat pentru multe popoare, în ceea ce privește dragostea de țară, pusă pe primul plan, înaintea nevoilor personale.

Poveste despre dragoste și întuneric este, deopotrivă, un paradox. La finalul războiului mondial se deschid porțile lagărelor de concentrare, iar din Auschwitz, Birkenau, Buchenwald, Dachau ies, să se bucure de libertate, niște umbre. Iar acești oameni reușesc, în doar câțiva ani, să devină „cuceritorii

Ierusalimului”. Cum a fost posibilă această transformare radicală? Fiii rabinilor au devenit medici, avocați, profesori, dar în primul rând, soldați. Astfel, cele aproape două milenii de abținere militară vor fi recuperate extraordinar de rapid, armata israeliană devenind una dintre cele mai temute și puternice din lume, constituind un veritabil șoc pentru arabi, mândri, în permanență, de cultura lor militară. Schimbarea radicală a stereotipurilor despre evrei, de la tatăl din ghetou, supus și temător, la fiul puternic, soldat perfect, este extraordinară. Iar de toate aceste schimbări este „vinovat” sionismul, calea aparent cea mai complicată, la începuturi, pentru emanciparea evreilor, devenită, în final, calea cea mai pragmatică și eficientă.

O saga aidoma unui imens ghem de lână, care conține alte saga, legate strâns de povestea principală, firul desplicându-se mai mult și mai mult, pe măsură ce poveștile sunt despre părinți, bunici, mătuși, unchi, străbunici, un imens arbore genealogic, în care fiecare poveste de viață, fiecare dramă se întrepătrund cu poveștile și dramele celorlalți. Un roman autobiografic, în spatele căruia strălucește povestea nașterii Israelului, în care autorul se regăsește cu precizie și fără patimă, aproape ca un adult, la vârste fragede, cu o memorie absolut fenomenală, reținând lucruri aproape de nereținut, clipiri din ochi, priviri piezișe, zâmbete, ocheade, mișcări ale mâinilor ori ale picioarelor celor din jurul său. Și mai ales, reținând amintiri.

Acest tablou conturat de Amos Oz, cu mijloace aparent simple, putea purta orice nume, pentru că romanul atinge teme felurite, unele profund psihologice, altele, dimpotrivă, aproape puerile, dar tocmai acest melanj dă farmec unei cărți speciale, despre un copil special, despre o familie aparte, despre un pământ aparte și despre un popor care se străduiește să-și clădească țara exact în momentul în care micul Amos începe să realizeze locul său într-o lume nebună, care merge pe repede înainte, în anumite zone ale globului, și extrem de lent, în Ierusalimul natal.

O poveste despre dragoste și întuneric creează, fără îndoială, suficiente paradoxuri. Întunericul poate fi asociat cu dragostea doar în ipostaze „curajoase”, de un erotism aparte, iar autorul nu se ferește să atingă acest subiect, vorbind, e drept, în cuvinte prețioase și nesigure, despre senzualitate și voluptate. Dar întunericul străbate, de la un capăt la altul, această saga, în diferitele sale forme. Starea cea mai pură e cognoscibilă chiar din prima pagină a cărții: „De fapt, apartamentul era la subsol, întrucât parterul clădirii fusese săpat în coasta stâncoasă a dealului” [8]. De acolo începe întunericul, iar Amos Oz ne familiarizează cu acesta, pentru că el, întunericul, ne va conduce, uneori bâjbâind, pe cărările povestirii.

Întunericul din sufletul mamei, care ajunge să-și pună capăt zilelor, la o vârstă destul de tânără, întunericul din sufletul tatălui care, în ciuda pregătirii de excepție, nu reușește să ocupe un post de profesor la universitate, pentru că era

nepotul celebrului Joseph Klausner, iar acesta, în corectitudinea sa, nu voia să dea prilej de bârfă în comunitate; întunericul din sufletele bunicilor, siliți să-și părăsească locurile natale din Vilna și Odessa și să vină într-o țară pe care credeau că o cunoșteau, o doreau, însă nu toți au ajuns să o iubească. Conflictul dintre așteptările și realitatea Palestinei, iscat în mintea multor evrei europeni care aleseseră *Aliyah* este redat de Amos Oz în cazul uneia dintre bunici:

„Bunica Shlomit a venit în Ierusalim direct de la Vilna, într-o zi toridă din vara lui 1933, a privit cu groază piețele unde se îmbulzea lumea, tarabele viu colorate, furnicarul străduțelor pline de strigătele vânzătorilor ambulanți, răgetul măgarilor, behăitul caprelor, cârâiala puilor care atârnav de picioarele legate și sângele care picura din gâtul puilor uciși, a văzut umerii și brațele bărbaților din Orientul Mijlociu și culorile stridente ale fructelor și legumelor, a văzut dealurile de jur împrejur și coastele stâncoase și pe dată a pronunțat verdictul definitiv: Levantul e plin de germeni” [9].

Soțul acesteia, bunicul Aleksandr, oscilează între amintirile din Odessa și realitatea din Ierusalim. În final, acceptă Ierusalimul, din pricina aversiunii pe care o are față de bolșevici, inclusiv față de bolșevicii evrei:

„Să nu-mi pomenеști de bolșevici, mârâia el. Nu, ce, i-am cunoscut foarte bine, chiar înainte să ia puterea, înainte să se mute în casele pe care le-au furat de la alți oameni, înainte să fi visat măcar să devină apparatcici, ievseci, politrucii și comisari. Mi-i amintesc de când erau încă huligani din cartierul portului din Odessa, scandalagii, bățăuși, hoți de buzunare, bețivani și codoși. Nu, ce, erau aproape toți evrei, un fel de evrei, ce să-i faci. Numai că erau din familiile cele mai simple – nu, ce, familii de pescari din piață, drept din drojdiile care se lipesc pe fundul oalei, așa spuneam noi. Lenin și Troțki – ce Troțki, care Troțki, Leibele Bronstein, fiul zurliu al unui goneș pe nume Dovidl din Janowka – lepădăturile astea, se îmbrăcau ca revoluționarii, nu, ce, cu ghete de piele și revolvere la centură, ca o scroafă mocirlită, în rochie de mătase” [10].

Vecinii au dramele lor întunecate, la fel, mătușa Sonia, de la care Amos află poveștile străbunicilor, antisemitismul care domnea în Polonia, întunericul care se lăsa, treptat, asupra Europei. Întunericul îl însoțește, în permanență, pe micul Amos. Uneori se înfioară, în prezența acestuia, când ascultă poveștile întunecate ale mamei, despre cei trei frați fierari care se ucid, pe rând, pentru a pune mâna pe frumoasa soție a celui mai mare dintre ei. Alteori, se simte bine în întuneric, mai ales dacă întunericul îi este familiar. Când este pedepsit de tatăl

său și e închis în baie, el descoperă voluptatea singurătății în întuneric. E întunericul lui, iar el știe că în mintea sa nu poate pătrunde nimeni, așa că nimic nu se schimbă, totul se petrece de parcă ar fi lumină. Desigur, lumină chioară, de la becul de 25 de wați pe care tatăl său îl cumpărase pentru a face economie. De fapt, singurătatea lui Oz e tot o formă de întuneric, dar e întunericul lui, pe care și-l asumă.

Pe tărâm propriu, întunericul nu-l sperie, însă întunericul poate deveni un dușman care îi paralizează simțurile. Vizita într-un magazin, alături de tanti Greta, femeia care avea grijă de el, în absența părinților, se transformă într-un coșmar atunci când e urmărit de o femeie pitică și se refugiază într-o colivie întunecată, din care iese cu greu, scos de un angajat arab al magazinului.

Dând cuvântul mătușii Sonia, care interpune povestea ei și a rudelor sale în povestea lui Amos, aceasta ne duce tot în întuneric, marcată fiind de atrocitățile comise la adresa evreilor din Europa. Mătușa Sonia face trimitere la întuneric: „Întreaga lume, dacă te uiti la ea de departe, n-o să mai continue cine știe cât. Se zice că într-o zi soarele o să se stingă și totul o se întoarcă în întuneric. Și atunci, de ce se măcelăresc oamenii între ei prin toată istoria?” [11]. Tot mătușa Sonia, referindu-se la oribilul Holocaust, a vorbit despre evreii care se temeau de gloate: „*Își ascut cuțitele, pentru noi, în întuneric*” [12].

Moartea mamei îl umple de furie pe micul Amos, apoi de un fel de pace. Atunci când ajunge în kibbutz, stă în întuneric, în fiecare seară, încercând să priceapă și pricepând cum visurile mamei, crescute la pension și înflorite la Universitatea din Praga, „*se zdrobiseră de caldarâmul prăfos și fierbine din piatră de Ierusalim*”. Este o temă din ce în ce mai mult abordată în literatura israeliană: drama evreilor europeni care nu se adaptează realităților din Orientul Mijlociu.

Lumi antagonice sunt într-un război total în cartea lui Oz, dar alianțele se schimbă peste noapte și nebunia reîncepe: conflictul dintre lumea interioară a micului Amos și realitatea pe care ar vrea să o modeleze și crede că o poate modela, făcând apel la imaginația debordantă, conflictul dintre viziunile diferite ale celor două ramuri ale familiei, cei din partea tatei, vrăjiți de dreapta și de Jabotinski, cei din partea mamei, mai degrabă de stânga, dar detestându-i pe bolșevici, conflictul între idealurile părinților și viața banală de care aveau parte, lupta și frământările lăuntrice ale acestora, care părăsiseră țările de origine, pentru a veni pe pământul făgăduinței și deziluzia provocată de realitatea de pe teren (aproape toți sunt marcați de acest sentiment, care se atenuează după ce s-a aflat despre Holocaust), lupta politică dintre stânga și dreapta într-o Palestină aflată sub mandat britanic, în căutarea propriului drum, contrastul între pionierii kibbutzurilor și rafinata societate din Ierusalim, ba chiar contrastul între cei din Ierusalim și cei din Tel Aviv, surprins magistral de către autor:

„Nu numai că lumina din Tel Aviv era și mai diferită de cea din Ierusalim decât acum, dar chiar și legile gravitației erau cu totul altele. Oamenii mergeau altfel la Tel Aviv: săltau și pluteau, ca Neil Armstrong pe lună.

La Ierusalim oamenii mergeau întotdeauna ca după un mort sau ca întârziații la un concert. Mai întâi puneau jos vârful pantofului și încercau pământul. Apoi, după ce așezau piciorul, nu se grăbeau deloc să-l miște: așteptasem două mii de ani ca să putem pune piciorul în Ierusalim și nu voiam să renunțăm la asta. Dacă ridicam piciorul s-ar fi putut să vină cineva și să ne înșface fășiuta de țară. Pe de altă parte, după ce ai ridicat piciorul, nu te pripi să-l pui iar jos: cine știe în ce cuib de vipere poți călca. Sute de ani ne-am plătit cu sânge impetuositatea, am căzut iar și iar în mâinile dușmanilor pentru că am pus picioarele pe pământ fără să ne uităm pe unde mergem. Cam așa pășeau oamenii în Ierusalim. Dar la Tel Aviv – măculiță! Întreg orașul era o lăcustă uriașă. Oamenii săltau, ca și casele, străzile, piețele, briza mării, nisipul, bulevardele, și chiar norii de pe cer” [13].

După atâta întuneric și conflict, unde e, totuși, dragostea? Vedem dragostea sub mai multe forme: dragostea pentru Ierusalim, chiar dacă nu e spusă direct (câteodată pare că autorul urăște acest oraș, însă descrierile urbei sunt sublime).

Emoționantă e dragostea autorului pentru cărți:

„Și așa am aflat secretul diversității. Viața este făcută din diferite bulevarde. Orice se poate petrece în unul dintre mai multe feluri, conform unor diferite partituri muzicale și logici paralele. Fiecare dintre aceste logici paralele este compatibilă și coerentă în propriii termeni, perfectă în sine, neinteresată de toate celelalte. În zilele următoare am petrecut ore în șir aranjându-mi mica bibliotecă, douăzeci sau treizeci de volume pe care le mânuiam și le amestecam ca pe niște cărți de joc, așezându-le iar și iar, în fel și chip. Așa că am învățat de la cărți arta compunerii, nu din ceea ce era în ele, ci din ele însele, din existența lor fizică. Ele m-au învățat despre acea amețitoare zonă nedefinită sau crepusculară dintre cele îngăduite și cele neîngăduite, dintre legitim și excentric, dintre normativ și bizar. Această lecție n-am uitat-o niciodată.” [14]

Dar Amos Oz ne vorbește și despre dragoste, în adevăratul sens al cuvântului: *„În momentul descoperirii iubirii nu eram un ageamiu. Știam că există diferite meniuri. Știam că există o autostradă și un drum pitoresc, precum și ramificații pe care rareori calcă piciorul omului. Există lucruri îngăduite care sunt aproape interzise și lucruri interzise care sunt aproape îngăduite. Există atât de multe feluri de-a o face!” [15].*

Dragostea e cea care îl mână pe bunicul Aleksandr să o ia de nevastă pe verișoara sa primară, dar care se îndrăgostește, pe vaporul care îi purta spre America, de o altă femeie și tot dragostea îl face să trăiască o a doua tinerețe, după moartea soției. Peste toate, însă, domnește dragostea autorului pentru strădania unui popor de a construi o țară. Istoria sa, povestită în carte, nu se împletește doar cu istoria celorlalți, ci și cu istoria Israelului. Iar Amos trăiește fiecare moment, de cele mai multe ori, totul căpătând proporții apocaliptice. Toate evenimentele lumii exterioare, pe care le află de la părinți ori de la rude sunt re trăite, regândite în mintea sa, rolurile sunt inversate și soldații Sionului devin unicii învingători. În imaginația sa, micul Amos devine un viteaz comandant care bombardează Londra și îl ia prizonier chiar pe regele George al V-lea.

Toate acestea pe fundalul realităților crude, survenite la scurt timp după ce fusese decisă partajarea Palestinei:

„După câteva ore, la șapte, în vreme ce noi și probabil toți vecinii noștri dormeam, în Sheikh Jarrah s-a tras într-o ambulanță evreiască aflată spre centrul orașului, spre spitalul Hadassah de pe muntele Scopus. În toată țara, arabii au atacat autobuzele evreiești de pe șosele, au ucis și au rănit pasagerii și au tras cu arme ușoare și cu mitraliere în suburbii și în așezările izolate. Comitetul Suprem Arab, condus de Jamal Hussein a declarat grevă generală și a trimis mulțimile pe străzi și în moschei, unde conducătorii religioși au cerut un jihad împotriva evreilor. După câteva zile, sute de arabi înarmați au ieșit din Orașul Vechi, intonând cântece sângeroase, răcnind versete din Coran, Idbah al Yahud (Să-i măcelărim pe evrei) și trăgând rafale în aer” [16].

Poveste despre dragoste și întuneric este o îmbinare de memorii cu ficțiune, ce surprinde maturizarea unui copil supradotat, dar și maturizarea unui popor, care își construiește propriul destin. E o carte despre multele cărți care au marcat existența lui Amos. E o carte despre devenire și despre perceperea lumii într-o manieră rapidă, dureroasă dar complexă, mai ales după dispariția mamei, moment de un mare dramatism, care marchează paginile cărții. Cartea e un uriaș puzzle, care conține evenimente, drame, figuri ale unor personaje de seamă ale epocii, idealuri și neîmpliniri, din care autorul creează un tablou cuprinzător și complex, despre propria vârstă de aur și despre memorie. Memoria supraviețuitorilor.

În *Soțul meu, Michael* facem cunoștință cu o femeie tristă, care își povestește monotonia vieții, o existență banală, ce îi oferă suficiente momente de evadare din uzura cotidianului, o evadare în vis, acolo unde personalitatea puternică a Hannei se dezlănțuie, e dominatoare, zburdă pe mapamond, din

insule exotice până în îndepărtatul Gdansk, de pe țărmul Balticii; e prințesă, trece prin toate momentele, de la bucurie la supușenie, de la extaz, inclusiv sexual, la terorizarea supușilor sau a inamicilor imaginari.

Din când în când, zbuciumata ei existență din „celălalt tărâm” iese la iveală în realitatea ce o înconjoară, în

Ierusalimul care este, când frumos, primăvara, sub somnul și adierea pinilor și chiparoșilor, când îngrozitor de trist, toamna târziu și mai ales iarna, când plouă îndelung, este foarte frig iar imaginea dezolantă naște intenții suicidare. Hannah are această zbatere între două lumi, una teribil de reală, cu toate privațiunile generate de anii ulteriori înființării statului Israel, când nivelul de trai al întregii populații nu era foarte ridicat, și lumea strălucitoare sau dimpotrivă, dominată de agresiune și neprevăzut, în care se refugiază frecvent. Am putea spune că un motor puternic, foarte puternic, zace în această femeie delicată, care, în copilărie, visa ca, la maturitate, să se transforme în bărbat. Pe cât de aparent melancolică și nepăsătoare la zbatere zilnice ale celor din jur, pe atât de energică este dincolo de cortina realității. Iar Hannah cea de dincolo intră, uneori, cu brutalitate, în viața reală, pentru a da replici, pentru a lovi, apoi pentru a se retrage, lăsând-o pe cealaltă Hannah să rostească cuvintele de împăcare, mai ales, la adresa soțului, victima sa favorită, pe care o urăște pentru calmul de care dă dovadă. O dihotomie impresionantă răzbate din paginile acestei cărți. Masca zilnică nu poate ascunde tulburările interioare ale unei femei sensibile și ambițioase, calme dar vulcanice, plictisite dar energice.

Ne-am putea întreba dacă Hannah este doar deprimată sau a atins, deja, un nivel înalt de instabilitate psihică. Nu a ajuns să agreseze locatarii sau să râdă fără rost, ca una dintre vecinele de imobil, însă, din paginile cărții, câteodată, am fi tentați să agreem cea de-a doua variantă (vezi încrâncenarea cu care, într-o zi friguroasă, făcea duș rece ca gheața, dorind să se îmbolnăvească, ca un suprem salt către libertate, câteodată, chiar să se stingă). Hannah are o anumită obsesie a morții, face dese trimiteri la persoane care nu mai sunt: tatăl său, socrul, vecinii din apartamentele alăturate, doctorul curant, cunoștințele din kibuc sau insistă asupra unei previzibile dispariții (mama sa.)

În cuvinte simple și, prin aceasta, pătrunzând direct la inima cititorului, Amos Oz se transformă într-o femeie. Am putea spune că îi reușește de minune experimentul, pentru că autorul surprinde trăirile unei femei, devine femeie, tocmai pentru a pătrunde cât mai bine drama unei femei, într-o țară în care exista paradoxul egalitarist din societatea laică, de sorginte socialistă și epopeea femeilor din familiile ultra-ortodoxe. Beneficiind de educație fără prea multe corelații cu religia (tatăl fiind ateu dar interesat să cunoască cât mai multe amănunte despre tradițiile iudaice), Hannah are libertatea de a alege.

Povestea începe tocmai cu această alegere, momentul în care ea, tânără studentă la Litere, îl cunoaște, într-o zi ploioasă și friguroasă, pe cel care avea să-

i devină soț, Michael, student la Geologie. Ca în orice poveste de dragoste, începutul este banal: ea alunecă pe scară iar el o salvează de la cădere, un ceai, o nouă întâlnire, timiditatea lui (care o încântă), seriozitatea lui (care îi place, deși nu întotdeauna, pentru că nu se potrivește cu volubilitatea ei, cu setea ei extraordinară de viață). Cartea este povestea unui cuplu, de fapt, povestea atâtor cupluri, care se vor regăsi în aceste pagini: doi tineri, prea tineri, care nu învățaseră să experimenteze emoții și prin urmare, nu erau pregătiți pentru căsătorie.

Și în acest roman, descrierile Ierusalimului sunt impresionante:

„În nopțile de iarnă, clădirile Ierusalimului păreau siluete cenușii încremenite, proiectându-se pe un fundal negru. Imaginea violenței mocnite. Ierusalimul știe cum să fie un oraș abstract: pietre, pini și fier ruginit” [17]; „Ierusalimul după ploaie îți dă o tristețe. De fapt, nu doar după ploaie. Doar că există diverse tipuri de tristețe pentru fiecare oră a zilei și pentru fiecare anotimp în parte” [18]; „Ierusalimul este un oraș distant. Rămâne astfel chiar și atunci când locuiești în inima lui. Mă trezesc și aud vântul bătând pe aleile cartierului Mekor-Barukh. În curțile caselor și pe terasele vechi se văd mici gherete metalice. Vântul lovește în ele. La fel cum face și cu rufe umede, întinse la uscat pe sforile de la marginea drumului”[19]; „Iarna, sâmbetele în Ierusalim sunt strălucitoare și scăldate de razele soarelui. Cerul îmbracă o mantie care nu este nicidecum azurie, ci de un albastru intens și profund, ca și cum apele mării s-ar fi cățarat până acolo și i-ar fi luat locul, desfășurându-se deasupra orașului” [20].

În ciuda tuturor avertismentelor primite de la mătușile lui Michael, Hannah decide să pășească pe noul drum, însă constată, destul de repede, că nu făcuse o alegere înțeleaptă. Viața îi va lovi din plin, cu toate neajunsurile ei, greutatea financiară, sarcina, nașterea dificilă, renunțarea la studii (un sacrificiu pe care îl va simți dureros mai târziu), totul pentru ca soțul ei, un student de marcă, să continue facultatea și să devină un om de știință și un cadru universitar apreciat în comunitatea academică.

Rămasă la stadiul de mamă, ocupație, evident, plicticoasă pentru o femeie energică, Hannah se refugiază în cealaltă lume. Bipolaritatea este evidentă, iar trecerile dintr-o lume în alta se petrec instantaneu. Minte îi oferă o procură pentru celălalt tărâm, acolo unde, alături de cei doi gemeni arabi, prietenii din copilărie ai Hannei, luptă pe uscat și pe mare, împotriva unui inamic violent și puternic.

Pe lângă scenele fanteziste, Hannah trece în revistă, parcă derulând pe repede înapoi, frânturi din viața ei, cuvintele soțului, glumele lui stângace, amintiri despre tatăl său, despre socru, despre vecini. Această repetare continuă

este, parcă, o obsesie într-o societate marcată de dramele Holocaustului și cele ale anilor de război cu arabii: să ne amintim, în permanență, ca să nu uităm. Să ne amintim, fără a rosti cuvinte. Hannah este proprietara unei Wonderland, care conține inclusiv episoade demne de casa ororilor, dar care este numai al ei; poate schimba actorii, întâmplările, destinele.

Pe măsură ce anii trec, ficțiunea domină realitatea, o încalecă, astfel că Hannah trăiește intens în cealaltă dimensiune, pentru că cea reală o obosește. Ea se înstrăinează de soțul său, un bărbat care o iubește, desigur, care este sau mai bine spus, încearcă să fie atent, dar nu reușește să depășească barierele psihologice și educaționale și nu înțelege că femeia de lângă el este un vulcan, iar el, stând alături, a alimentat energia femeii cu...apă, stingând dorințe, visuri și pasiuni.

Un moment esențial este reprezentat de plecarea lui Michael în armată: „Cât de ciudat se simte îmbrăcat în hainele acelea kaki” [21]. Comunicatele militare sunt o obișnuință:

„La ora 9 se anunță la radio următoarele: În seara aceasta, forțele noastre militare au pătruns în deșertul Sinai [...] Un comentator militar oferă explicații. Din perspectivă politică. Provocări repetate. Încălcări grosolane ale dreptului la libera circulație pe canal. Din perspectivă morală. Acte de terorism și sabotaj. Femei și copii lipsiți de apărare. Tensiuni în creștere. Oameni nevinovați. Opinii favorabile în țară și în străinătate. O operațiune defensivă, în esență. Apel la calm. Oamenii nu trebuie să iasă pe străzi. E obligatoriu să urmeze instrucțiunile. Să nu intre în panică. Întreaga țară este un front uriaș. Întreg poporul alcătuiește armata. Trebuie să se mobilizeze în clipa în care va fi dat semnalul. Deocamdată, lucrurile evoluează conform planului” [22].

Războiul, starea de conflict par că nu deranjează cu nimic desfășurarea vieții celei de toate zilele. Doctorul Urbach, medicul curant al eroinei principale este un exemplu concludent, în acest sens: „Trăim vremuri importante, doamnă Gonen, vremuri decisive. Este foarte greu să nu ne gândim la scrierile biblice zilele acestea. Dar oare gâtul nostru e în continuare inflammat?” [23]. Unul dintre vizitatori, domnul Kadishman, vorbește cu un soi de cinism despre război și răzbunare:

„Statul Israel își va schimba înfățișarea din acest moment. Iată că, în cele din urmă, securea trece în mâinile noastre. Iată că a venit rândul goimilor să plângă și să se întrebe dacă există sau nu dreptate și dacă da, când se va face. Nu mai suntem oaia rătăcită, nici mioara înconjurată de șaptezeci de lupi, nici mielul trimis la tăiere. Gata. Când ai de-a face cu lupii, te transformi într-unul” [24].

Comunicatele de presă continuă: „*Dimineața următoare s-a anunțat la radio că Brigada a Noua a cucerit pozițiile de coastă. Blocada impusă atât de multă vreme navelor noastre a fost ridicată. Din această clipă ni se deschid noi posibilități*” [25].

Dar războiul real, cu arabii, este perceput clar atunci când „Seara următoare, în timp ce îi făceam baie lui Yair, în pragul ușii a apărut un bărbat slab și acoperit de praf din cap până-n picioare” [26]. Michael se întorsese din război.

Cartea este o poveste de dragoste și de despărțire, chiar dacă nu în termeni juridici, între două suflete care s-au căutat, s-au găsit, însă nu au știut să se cunoască și să mențină flacăra dragostei. Destul de repede, aceasta (dacă a existat) s-a stins, totul transformându-se într-un formalism evident. Povestea lor se petrece pe fundalul surd al războiului și nesiguranței unei societăți în perpetuă schimbare.

Hannah Gonen este o „madame Bovary” modernă. Spre deosebire de eroina clasică, ea nu se refugiază în infidelitate (singurul flirt, răutăcios, de altfel, este cu vecinul adolescent), ci în profunzimile interioare. Poate fi și o Nora a lui Ibsen, desigur, păstrând proporțiile și temele, care nu decide să plece, pentru că în ciuda firii rebele și schizoide, poartă, totuși, o parte din prejudecățile societății tradiționaliste israeliene.

Cum spuneam mai sus, ușa dintre cele două luni este batantă, intră și ies personaje, dintr-o parte în alta, vocile lor se întrepătrund, parcă, de la două filme diferite, care rulează concomitent, cu aproape aceleași personaje, dar cu intrigi diferite. Hannah spune povestea ei despre viață și dragoste la persoana întâi. Calmul lui Mihael o scoate din sărite, îl provoacă, îl umilește, pentru a-l face să-și iasă din ritmul său, însă Michael rezistă. Visătoarea a întâlnit Pragmaticul. Și pentru că Pragmaticul nu o transformă într-o zeiță, într-un idol, fuge, din nou, în cealaltă realitate, acolo unde gemenii arabi, în genunchi, o divinizează dar o și pedepsesc, pentru agresiunile comise împotriva lor, în copilărie. Visurile Hannei poartă o puternică amprentă sado-masochistă. Războaie, sânge, groază, durere, suspans, nave de război, în căutarea lui Moby Dick, violuri repetate, semn al lipsei de împlinire sexuală.

Hannah este o femeie posesivă. Chiar titlul cărții *Soțul meu, Michael* (*My Michael*) dezvoltă această posesivitate, acest control (el e al meu, eu sunt stăpânul), dar Hannah nu știe cum să controleze viața lui Michael, pentru că cei doi tratează în moduri diferite crizele din viața lor. Iar Hannah, presată de amintiri trecute, se mișcă într-o lume închisă, care o sufocă. Se vede acest lucru în scena de final, când, ajunsă la o petrecere, în kibuțul în care își duceau viața mama și fratele său, energia ei se dezlanțuie. Romanul se termină „în coadă de pește”, într-un kibuț, după o petrecere, când Hannah admiră peisajul de la granița cu Libanul. Nu ni se oferă răspuns la întrebarea: căsătoria lor poate supraviețui

sau nu? Răspunsul e previzibil, ea e prea obosită pentru a o lua de la capăt, așa că probabil, deși înstrăinat, Michael al ei va fi colacul de salvare din viața reală pe care a abandonat-o aproape total și cu care nu vrea să se lupte.

Soțul meu, Michael este Odiseea unei căsnicii eșuate și a unui cuplu alienat. Hannah este femeia modernă, întâlnită peste tot. Este eroina principală din *Trei etaje* a lui Nevo. Mulți dintre noi cunosc povestea. Dar tocmai pentru că o cunoaștem, ni se pare familiară și...o (re)trăim, în paginile romanului lui Amos Oz.

Dramele personale împletite cu drama societății evreiești, de după proclamarea statului Israel, traumele războaielor cu arabii, se întâlnesc și în alte opere ale lui Amos Oz. De pildă, în *Scene de viață campestră*, unde unul dintre personaje, fost politician, membru al Knessetului, atins de o demență incipientă, începe să se plângă de faptul că aude, noaptea târziu, un zgomot ciudat, care devine din ce în ce mai intens. Convingerea sa este că sub fundația casei sale este excavat un tunel, de către palestinieni, iar bănuielile se îndreaptă către studentul arab aflat în chirie, care efectua un studiu comparativ asupra așezărilor arabe și evreiești. Rezultă o creștere a tensiunii care exista, oricum, de la început, între cei doi, Oz sugerând, de fapt, tensiunile majore ce se manifestau între arabi și evrei și o reverberație a conflictelor care macină societatea israeliană. Sentimentul unei insecurități majore, a iminenței producerii unei catastrofe domină fiecare dintre cele opt povestiri din roman. Nu e vorba doar despre violența unor posibili inamici fizici, arabi, ci și de inamici mult mai subtili, care sunt cel puțin la fel de primejdioși. Asaltul modernității asupra micii localități este perceput tot ca un pericol de bătrânii care locuiesc în aparent liniștita așezare. Teama de străini, teama de singurătate, teama de a-și pierde, prin mijloace dubioase, casa și agoniseala de o viață. Toți acești oameni sunt profund nefericiți, neîncrezători în cei din jur și mai ales, singuri. În această carte, comunicarea dintre oameni este redusă la lucrurile esențiale. Dar, dincolo de cuvinte, în aer plutește un soi de amenințare incipientă, căreia nimeni nu poate să-I dea o definiție. Urmele războiului sunt prezente: restaurantele, galeriile de artă, vinăria abia dacă ascund cicatricile războiului, adăposturi antiaeriene părăsite, camioane incendiate și ruginite.

Putem afirma că, în romanele sale, Amos Oz scrie istoria recentă a evreilor și a Israelului, într-o formulă accesibilă tuturor celor care sunt pasionați de acest subiect. Literatura și istoria se împletesc armonios, iar rezultatul a fost validat, deja, de către critici și marele public.

Note

- [1] Ovidiu Raețchi, *Tzahal O istorie a armatei israeliene*, Editura Litera, București, 2019, p. 19.
- [2] Amos Oz, *Poveste despre dragoste și întuneric*, Editura Humanitas, București, 2008, p. 532.
- [3] *Ibidem*, p. 45.
- [4] *Ibidem*, pp. 48-51.
- [5] *Ibidem*, p. 403.
- [6] *Ibidem*, pp. 403-404.
- [7] *Ibidem*, p. 404.
- [8] *Ibidem*, p. 6.
- [9] *Ibidem*, p. 102.
- [10] *Ibidem*, p. 115.
- [11] *Ibidem*, p. 208.
- [12] *Ibidem*, p. 218.
- [13] *Ibidem*, pp. 11-12.
- [14] *Ibidem*, p. 32.
- [15] *Ibidem*.
- [16] *Ibidem*, p. 408.
- [17] Idem, *Soțul meu, Michael*, Editura Humanitas, București, 2013, p. 25.
- [18] *Ibidem*, p. 33.
- [19] *Ibidem*, p. 94.
- [20] *Ibidem*, p. 234.
- [21] *Ibidem*, p. 197.
- [22] *Ibidem*, pp. 199-200.
- [23] *Ibidem*, p. 205.
- [24] *Ibidem*, p. 213.
- [25] *Ibidem*, p. 218.
- [26] *Ibidem*, p. 225.

Bibliografie

- Oz, Amos, *Poveste despre dragoste și întuneric*, Editura Humanitas, București, 2008.
- Oz, Amos, *Scene de viață campestă*, Editura Humanitas, București, 2011.
- Oz, Amos, *Soțul meu, Michael*, Editura Humanitas, București, 2013.
- Raețchi, Ovidiu, *Tzahal O istorie a armatei israeliene*, Editura Litera, București, 2019.